

ARCHIVUM ANATOLICUM (ArAn)	18/2	2024	269-288
----------------------------	------	------	---------

ANTİK ROMA'DA GÜNÜN BÖLÜMLERİ

Çağatay AŞKİT*

Makale Bilgisi

Başvuru: 02 Ekim 2024

Kabul: 31 Ekim 2024

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Info

Received: October 2, 2024

Accepted: October 31, 2024

Öz

İnsanoğlunun ortak yaşam unsurlarından biri olan zamanın Eskiçağda hangi yöntemlerle hesaplandığı her dönem ilgi uyandıran konulardan biri olmuş, yıl, mevsim, ay, gün ve saat gibi zaman birimlerini hesaplamak için kullanılan gereçler ve yöntemler ayrıntılı bir biçimde incelenmiştir. Nesnel ölçüm yöntemlerine dayanan bu birimlerin yanı sıra toplumların herhangi bir gereç kullanmadan, insan eylemlerinden yola çıkarak ya da çevresinde gerçekleşen doğa hareketlerini gözlemleyerek ölçtüğü zaman birimleri de bulunmaktadır. Eskiçağ toplumlarındaki gündelik dilin bir yansıması olarak vakitleri, diğer bir deyişle gündüz ve gecenin bölümlerini ifade eden çok sayıda ve birbirinden farklı sözcük bulunmaktadır. Bu çalışmanın amacı, Latince yazılmış antik kaynaklardaki günün bölümleriyle ilgili teorik tanımların çevirilerinin yapılarak Türkçeye kazandırılmasıdır. Bu amaçla M. Terentius Varro, C. Suetonius Tranquillus, Aulus Gellius, Macrobius, Censorinus, Isidorus ve Servius gibi yazarların eserlerindeki ilgili metinler karşılaştırılmış ve tanımlarda geçen sözcüklerle ilgili genel bilgiler verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Vakitler, mane, gallicinium, crepusculum, diluculum.

* Prof.Dr. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Latin Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. askit@humanity.ankara.edu.tr. ORCID: 0000-0001-6357-320X.

Parts of the day in Ancient Rome

Abstract

The methods of calculating time is considered to be an important element of the common life of human beings. Time measurement in the ancient societies has always been one of the subjects that have attracted interest. Therefore, the tools, such as calendar, clocks etc. and methods used to calculate the time units such as year, season, month, day and hour, have been examined in detail. In addition to these units based on objective measurement methods, there are also units of time that is measured by observing the movements of natural phenomena that take place around societies or according to their own actions. In ancient texts, we encounter many and different words expressing parts of the day and night as a reflection of the everyday language. The main purpose of this study is to translate the theoretical definitions about the parts of the day in ancient sources written in Latin into Turkish. For this purpose, the relevant passages in the works of authors such as M. Terentius Varro, C. Suetonius Tranquillus, Aulus Gellius, Macrobius, Censorinus, Isidorus and Servius have been compared and general information has been given about the terms that were used in these temporal definitions.

Keywords: *Parts of the day, mane, gallicinium, crepusculum, diluculum.*

Eskiçağda zaman ölçümü ve takvim, üzerinde çokça çalışılmış konulardan biridir. Yıl, ay, gün, saat gibi zaman birimlerinin bilinçli ve nesnel olarak hesaplanması ve bu hesaplamalarda kullanılan yöntemlerin yanı sıra su saati ve güneş saati gibi gereçler konusunda da Türkiye’de ayrıntılı çalışmalar yapılmıştır¹. Öte yandan kesin ve nesnel ölçüm metotlarına dayanmayan ve Eskiçağ toplumlarındaki gündelik dilin bir

¹ Eskiçağda kronoloji ile ilgili genel bilgiler için bk. Bülent İplikçioğlu, *Eski Batı Tarihi I: Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, (Ankara: TTK, 1997), 17-23; Roma takvimi için bk. Çiğdem Dürüşken, “Roma’da Takvim” *Cogito 22 Takvim: Zamanın Haritası*, (2000): 101-111; Ekin Öyken, “Fasti’nin Açtığı Pencereden Roma Takvimine Bakış” *Sosyoloji Dergisi* 26 (2013/1): 191-212; Mustafa Hamdi Sayar, “Eskiçağda Zaman Kavramı ve Takvim” A.V. Çelgin ve N.E. Akyürek Şahin (Ed.) *Eskiçağ Yazıları 9*, (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2016), 17-49. Barış Salman, *Eskiçağ’da Güneş Saatleri*, (İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, 2007); Publius Ovidius Naso, *Fasti (I-VI)*, *Roma Takvimi ve Festivaller*, çeviren ve yorumlayan A. Coşkun Abuagla, YKY, 2016; A.Coşkun Abuagla, *Roma Takvimi: “Fasti” ve Antik Kaynaklar Işığında Roma Takvimine Göre İlk Altı Ayda Kutlanan Festivaller*, (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2017).

yansıması olarak gündüz ve gecenin bölümlerini ifade eden çok sayıda farklı sözcüğün de karşımıza çıktığı görülmektedir. Örneğin Mari Mektupları'nda geçen ve günün çeşitli bölümlerini içeren sözcükler sayı ve çeşitlilik bakımından dikkat çekicidir². Asur tüccarlarının mektuplarında bu kadar ayrıntılı bir bölümlenme bulunmamakla birlikte sabah erken ve gece geç vakitleri ifade eden sözcükler yer almaktadır.³ İS 2. yüzyılda yaşamış olan Yunan hatip ve sözlük yazarı Iulius Pollux'un *Onomastikon* adlı eserinde verdiği liste, Yunancadaki gündüz ve gece bölümlerini ifade eden sözcüklerin çeşitliliğini gözler önüne sermektedir.⁴ Ludolph Dissen, Homeros ve Homeros sonrası dönemde Yunan yazınında geçen vakitleri incelemiş, farklı sözcükleri ortaya çıkarmış⁵ ve benzer sözcüklerin Latince de yer aldığını göstermiştir.

Bu çalışmanın amacı Latince yazılmış antik kaynaklarda, özellikle günün bölümlerini ele alan ve bunlarla ilgili teorik tanımlar yapan metinlerin çevirilerinin yapılarak Türkçeye kazandırılmasıdır. Bu amaç doğrultusunda gündüz ve gecenin bölümlerine ilişkin doğrudan bilgiler verdiği saptanan Marcus Terentius Varro, C. Suetonius Tranquillus, Aulus Gellius, Macrobius, Censorinus, Isidorus ve Servius gibi yazarların eserleri taranmış, ilgili bölümler saptanmış ve çevirileri sunulmuştur.

Romalılarda gün ve gündüz için aynı sözcük (*dies*) kullanılmıştır. Bu nedenle Romalı yazarlar güneşin doğuşundan batışına kadar geçen süre yani gündüz için *dies naturalis*, hem gündüz hem de geceyi içeren bir takvim günü için ise *dies civilis* terimini kullanmışlardır.⁶ Censorinus'un da belirttiği gibi bir takvim günü on ikisi gece, on ikisi de gündüz olmak üzere 24 saate ayrılmış, ancak bu ayırım güneş saatinin İÖ 3. yüzyılda Roma'ya

² Jean Robert Kupper, "Les différents moments de la journée, d'après les textes de Mari", Ö. Tunca / D. Deheselle (ed.) *Tablettes et images aux pays de Sumer et d'Akkad. Mélanges offerts à M. H. Limet*, (Liege: 1996); 79-86. Kupper'in yazısında geçen vakitleri bir araya toplayan Cécile Michel, "The Day Unit within the Old Assyrian Calendar" Şevket Dönmez (ed.) *Veysel Donbaz'a Sunulan Yazılar*, (İstanbul: Ege Yayınları, 2010), 218'de bunları şöyle sıralamıştır: *šihṭum* "gün doğumu", *muštertum* "sabah erken, uyanma zamanı", *šêrum šêramma* "sabah erken", *kašâtum* "sabah, sabah serinliği", *šertum* "sabah", *umum mašil* "öğle", *muštalum* "öğle, öğleden sonra", *lilâtum* "akşam", *kinsigum* "geç öğleden sonra", *naptanum* "akşam yemeği vakti", *qablîtum* "gece yarısı".

³ Michel, "The Day Unit", 218.

⁴ Eserde yer alan gündüz bölümlerinden bazıları (*Onom.I.68-69*): περίορθρος, ὀρθρος, ἡώς, πρωί, μεσημβρία, δείλη, ἑσπέρα; gece bölümlerinden bazıları (*Onom.I.70-72*): περί πρώτην νύκτα, μέσαι νύκτες, λυκαυγής, ἀλεκτρούων ἄδόντων.

⁵ Ludolph Dissen, "De partibus noctis et diei et divisionibus veterum", Fr. Thiersch, F.G. Welcker ve K.O. Müller (ed.) *Kleine. lateinische und deutsche Schriften von Ludolph Dissen*, (Göttingen: Druck und Verlag, 1839), 127-150.

⁶ Censorinus, *DN*. 23.

getirilmesiyle başlamıştır. Plinius ve Aulus Gellius bu tarihten önce saat kullanılmadan, güneşin pozisyonuna göre belirli vakitlerin dile getirildiğini aktarmışlardır.⁷ Günün bölümlerini ele alan metinlere geçmeden önce günün başlangıç noktasının belirlenmesine yönelik Eskiçağ toplumlarının farklı uygulamaları ile ilgili anlatılara yer veren Latince kaynaklara değinmek yararlı olacaktır. Bu kaynaklardan ilki İS 1.yüzyılda yaşamış olan, *Historia Naturalis* adlı eserin yazarı Yaşlı Plinius'tur ve eserinde bu konu hakkında şunları söylemiştir (2.79.1):

Bu bir günlük süreyi farklı toplumlar farklı biçimde hesaplamışlardır. Babilliler güneşin iki kez doğuşu arasında geçen süreyi, Atinalılar ise güneşin iki kez batışı arasındakini, Umbrialılar öğlenden bir sonraki öğlene kadar geçen zamanı, sıradan insanların tamamı ise gün doğumu ile batımı arasındaki zamanı temel alır. Romalı rahipler ve resmi olarak günü belirleyen görevliler, Mısırlılar ve Hipparchus da dâhil olmak üzere, bir gece yarısından sonraki gece yarısına kadar geçen süreyi bir gün olarak kabul ederler.

M. Terentius Varro'nun (İÖ 1.yy.) dolaylı olarak ve fragmanlar halinde günümüze ulaşmış *Antiquitates Rerum Humanarum et Divinarum* adlı eserinden, Aulus Gellius (İS 2.yy) ve Macrobius'un (İS 5.yy) yaptıkları ve birbiriyle son derece uyumlu olan alıntıda da⁸ Eskiçağ toplumlarının günün başlangıcını nasıl hesapladıkları aktarılmaktadır. Varro'dan yapılan alıntının Plinius'un yazdıklarından farkı, Mısırlıların hesaplama yönteminden bahsetmemesi ve Romalıların bir gece yarısından sonraki gece yarısına kadar geçen süreyi bir gün olarak tanımladıklarına ilişkin kanıtların sunulmasıdır. Bu kanıtlar şunlardır:

- 1) Roma dini törenlerinden gece yapılanların bir sonraki gün için geçerli olması, örneğin *magistratus*'un görevine başlayabilmesi için gece yarısından sonra kuş falına bakıp (auspicium) aynı gün öğlene kadar gereğini yerine getirmesi
- 2) Roma kent sınırlarından bir gün boyunca uzakta olmaları yasak olan halk temsilcilerinin gece yarısından sonra kentten ayrılıp, ertesi gece yarısından önce kente dönmeleri durumunda bu kuralı çiğnememiş kabul edilmeleri;
- 3) 12 Levha kanunlarında yer alan bir evlilik türündeki hesaplamanın gece yarısında son bulmasıdır.

Aulus Gellius'un yazdıkları, farklı toplumlarda kabul edilen günün başlangıç noktalarına ilişkin bilgi vermesinin yanı sıra, içinde geçen

⁷ Plin. *HN*. 7.212; Gell. *NA*. 17.

⁸ Gell. *NA*. 3.2; Macr. *Sat*. 1.3, 2-9.

vakitlerin Roma kamu ve sosyal yaşamındaki karşılıklarına ilişkin örnekleri de içermektedir: (NA.3.2):

Gecenin üçüncü, dördüncü ya da başka bir saatinde doğanların doğum gününün hangi gün olduğu, bir önceki günün mü yoksa sonraki günün mü sayılması gerektiği sıkça sorulur. Marcus Varro günler ile ilgili yazdığı Res Humanae kitabında şöyle der: “Bir gece yarısından sonraki gece yarısına kadar olan 24 saat içinde doğmuş insanların doğum gününün aynı olduğu söylenir.” Görünen o ki, Varro bu sözleriyle gün belirlemesini, güneşin batışıyla gece yarısı arasında doğan bir kişinin doğum gününün, gece başlamadan önceki gün olacak biçimde ayırmıştır, öte yandan gecenin son altı saatinde doğan kişinin doğum gününü, o gecenin sonundaki gün olarak belirlemiştir.

Bununla birlikte Varro aynı kitapta, Atinalıların bunu farklı biçimde hesap ettiklerini, güneşin batışı ile sonraki güneş batışı arasında geçen süreye bir gün dediklerini söylemiştir. Babillilerin de farklı biçimde, güneşin doğuşu ile bir sonraki güneş doğuşu arasında geçen tüm süreyi bir gün olarak kabul ettiklerini belirtmiştir. Oysa Umbria’da pek çok kişi bir öğlenden diğer öğlene kadar olan zamana tek ve aynı gün dermiş. Varro bunu saçma olarak nitelendirir. Zira Umbrialılara göre ayın ilk günü öğlen (altıncı saatte) doğmuş birinin doğum günü, hem ayın ilk günü hem de ikinci gününün öğlene kadar olan zamanı gibi görünecektir. Çok sayıda kanıt, Roma halkının Varro’nun dediği gibi gece yarısından sonraki gece yarısına kadar geçen süreyi bir gün olarak hesapladıklarını gösterir. Roma dini törenlerinin bir kısmı gündüz bir kısmı da gece olur, ancak gece olanlar sonraki günler için geçerlidir, geceler için değil. Buna göre sonraki gecenin altıncı saatinde olan törenlerin o gecenin şafağıyla başlayan gün içinde tamamlanması gerekir. Ayrıca kuş falına (auspicium) bakma geleneği ve merasimi de aynı hesaplama yönteminin olduğunu gösterir. Zira aynı gün içinde kuş falına bakmak ve fala baktıkları işi tamamlamak zorunda oldukları için, magistratus’lar gece yarısından sonra kuş falına bakarlar ve öğleden sonra güneş tepedeyken o işi yerine getirirler⁹, böylece aynı gün içinde kuş falına bakıp, falına baktıkları işi tamamladıkları kabul edilir. Ayrıca bir günden uzun süre Roma’dan ayrılmaları yasak olan halk temsilcileri gece yarısından sonra kentten ayrılıp, ilk meşalenin yanmasından sonra (prima fax), ancak bir sonraki gece yarısından önce döndüklerinde, bir gün boyunca uzaklaşmış kabul edilmezler. Zira gecenin altıncı saatinden önce dönmüş oldukları için günün bir bölümünde Roma’da bulunmuşlardır.

⁹ Hangi iş için fala bakıldıysa, o işin tamamlanması gerekir.

Hukuk danışmanı Quintus Mucius Scaevola'nın da sürekli şöyle dediğini okudum: Ocak ayının ilk günü evlilik amacıyla bir adamla birlikte yaşamaya başlayan bir kadın, sonraki Aralık ayının 29'unu doldurmadan önceki gün ayrılmışsa, resmi olarak kocasının hâkimiyetine girmezmiş. Çünkü 12 Levha Kanunlarının kocanın hâkimiyetine girmek için [bir yıl boyunca] kocasından ayrı olmamayı zorunlu kıldığı üç gecelik süre tamamlanamamış. Zira sonraki üçüncü gecenin son altı saati ayın ilk gününe, yani sonraki yıla aitmiş."

Aulus Gellius'un metni ve onunla çok benzer olan Macrobius'un metni dışında Sevilleli Isidorus da (İS 6.-7.yy.) bu konuda bazı bilgiler vermiştir.¹⁰ Mısırlıların günü gece yarısından başlattığını belirten Plinius'tan farklı olarak, Mısırlıların günü güneşin batımından başlattığını, Perslerin ise gün doğumunu başlangıç olarak aldığını söylemiştir. Bede ise (İS 8.yy) Musevilerin ve Keldanilerin de Persler gibi gün doğumunu günün başlangıcı olarak kabul ettiğini belirttikten sonra, Atinalıların da Umbrialılar gibi öğleni günün başlangıcı olarak aldıklarını ekler.¹¹ Görüldüğü üzere antik kaynaklar Eskiçağ toplumlarındaki günün başlangıç noktasıyla ilgili birbirinden farklı bilgiler vermektedirler, ancak Romalıların günü gece yarısından başlattıkları konusunda hepsi hemfikirdir. Bununla birlikte yazmış olduğu karşılaştırmalı yaşam öyküleriyle tanınan Plutarkhos, Romalıların günün başlangıcı olarak gece yarısını seçmelerinin nedeni ile ilgili olarak şu olasılıkları dile getirmiştir:¹²

- 1) Roma devletinin, özünde askeri düzen üzerine kurulu olması ve askeri seferlerde meselelerin birçoğunun gece ele alınması;
- 2) Güneşin doğuşuyla birlikte eyleme geçilecek işlerin hazırlığına gece başlanması;
- 3) Akşam vaktinin birçok insan için önemli işlere son verme zamanı olması nedeniyle gece yarısını başlangıç olarak kabul etmenin mantıklı görünmesi;
- 4) Güneşin doğuşunu ya da batışını başlangıç olarak belirlemek yerine, gece yarısının başlangıç olarak seçilmesinin daha avantajlı olması.

Gün içindeki kesin bir saati değil de, belirli zaman dilimini ifade eden vakitler konusunda gerek antik gerek modern kaynaklar kullanılan kavram ve sözcüklerin Roma'da güneş saatlerinin kullanılması öncesine

¹⁰ Isid. *Etym.*5.30.4

¹¹ Bede, *De temporum ratione*, 288.

¹² Plut. *Quaest.Rom.* 284.

dayandığını belirtmektedirler.¹³ Vakitleri ifade eden sözcükleri ele alan Latince metinlerden ilki M. Terentius Varro'nun (İÖ 116-27) *De lingua Latina* eserinde yer almaktadır. Önce gündüzün, ardından gecenin bölümlerini açıkladığı bu bölümde Varro, sırasıyla gündüz/gün (dies), öğle/gün ortası (meridies), sabah (mane), gün sonu (suprema), alaca karanlık (crepusculum), gece (nox), akşam (vesper) sözcüklerinin kökenlerini açıklamıştır. Bazılarının Yunanca karşılıklarını da vermiştir. Son olarak *nox intempesta* sözcüğünü akşam ve şafak arasındaki zaman dilimi olarak açıklamıştır. Varro'nun akşam ve şafak arasında geçen süreyi tek bir vakit olarak değerlendirdiği, diğer yazarların kullanmış olduğu farklı sözcükleri de *nox intempesta*'nın eş anlamlıları olarak gördüğü söylenebilir. Günün bölümlerini açıkladığı ve sözcüklerin kökenleri ile ilgili bilgi verdiği metin şöyledir (*De lingua Latina* 6.4-7):

Güneşin iki türlü hareketi vardır. Biri Yunanların Dia dedikleri Iuppiter'in yönlendirmesiyle hareket eden gökyüzüyle birlikte, doğudan batıya geldiği zamandır. Bu nedenle bu zaman dilimi¹⁴ bu tanrıdan yola çıkarak dies olarak adlandırılmıştır. Meridies ise medius dies'ten (gün ortası) gelir. Eskiler bu sözcükte r harfini değil d harfini (medidies) kullanırlardı. Bunu Praeneste'deki bir güneş saatinde yer alan bölümlemede gördüm. Saatlerin güneş ışığında görülmesi nedeniyle buna solarium denilmiştir. Ayrıca Cornelius'un¹⁵ Basilica Aemilia ve Fulvia'da gölgelik bir yere konumlandığı su saati de vardır. Gündüzün başlangıcı mane'dir. Zira eskilerin iyi olan bir şeye manus dediklerini saymazsak, o andan itibaren gün doğudan sızmaya (manat) başlar. Yunanlar da bu tür bir batıl inançtan yola çıkarak sürekli "iyi ışık" (φῶς ἀγαθόν) derler.

Suprema günün sonudur ve superrimus'tan gelir. 12 Levha Kanunları bu zaman diliminin güneşin batışı olduğunu söyler. Ancak sonradan Plaetoria Yasası bu zamanın praetor'un comitium'da toplantının sonunu suprema diye ilan ettiği zaman olmasını buyurmuştur. Ardından creperum (belirsiz) sözcüğünden türeyen crepusculum (alaca karanlık) zamanı gelir. Bu sözcük Sabinlerden alınmıştır. Amiternum'dan gelen ve günün o vaktinde doğmuş olan kişilere Crepusci denilmesinin nedeni budur. Tıpkı Reatinum

¹³ J. Marquardt, *Das Privatleben der Römer*, (Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1879), s.253; Hugo Blümner, *Die römischen Privatalthertümer*, (München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1911), s.373; W.Sontheimer "Tageszeiten" *RE* IV A2, 8 (1932) içinde: 2020-2023; F.K. Ginzel, *Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie*, (Leipzig: J.C.Hinrichs'sche Buchhandlung, 1911), s.163.

¹⁴ Güneşin doğudan batıya kadar olan hareketi.

¹⁵ P. Cornelius Scipio Nasica Corculum *ensor* olduğu İÖ 159 yılında M. Popilius Laenas ile birlikte Roma'daki ilk su saatini faaliyete geçirmiştir.

bölgesinde günün ilk ışığında doğanlara *Lucii* denildiği gibi. *Crepusculum* belirsiz demektir. Bu nedenle belirsiz konulara *dubiae creperae* denir. Çünkü *crepusculum* birçok kişi için henüz gündüz mü yoksa gece mi olduğu belirsiz olan zaman dilimidir.

Nox (gece) sözcüğü kullanılır, çünkü *Pacuvius*'un dediği gibi:

“Güneş olmadan her şey kaskatı buz kesilir.”

Yunancadaki *vóç* sözcüğünden gelmesi dışında, *nox* zarar verdiği için (*nocet*), böyle denmiştir. İlk yıldız ortaya çıktığında (Yunanlar buna *ἑσπερον*, bizimkiler ise *Plautus*'un şu dizesindeki gibi *Vesperugo* derler:

“*Ne Vesperugo* (akşam yıldızı) *ne de Vergiliae* (Ülker) *batar.*”

Bu zamana Yunancada *ἑσπέρα*, Latince de ise *vesper* denir. Tıpkı aynı yıldıza güneşin doğumundan önce *iubar*¹⁶ (şafak yıldızı) denmesi gibi.

Akşam ve şafak arasında geçen zamana *nox intempesta* denir. *Cassius*'un *Brutus* adlı eserinde *Lucretia*'nın dediği gibi,

“gecenin köründe evimize geldi.”

Aelius intempesta'nın hiçbir iş görülmediği zaman dilimi olduğunu söylerdi. Bazıları da bunu *concupium* olarak adlandırdılar, çünkü aşağı yukarı herkesin yatağında olduğu bir zamandır. Bazıları da herkes yatağında olunca sessizlik olmasından dolayı *silentium noctis* olarak adlandırdılar. *Plautus*'un *conticinium* derken kastettiği gibi, çünkü şöyle yazmıştır:

“Göreceğiz, gerçekleşmesini isterim.

Sessizlik vakti tekrar gel.”

Varro'dan sonra vakitlerle ilgili bilgi veren diğer bir antik kaynak, biyografi yazarı C. Suetonius *Tranquillus*'un *De Anno Romanorum* (*Roma Yılı Hakkında*) adlı eseridir.¹⁷ *Isidorus*'un *De natura rerum* adlı eserinde yaptığı alıntılar sayesinde günümüze ulaşan günün bölümleriyle ilgili parçalarda *Suetonius*'un öncelikle gün ve gündüz sözcükleri arasındaki ayrıma dikkat çektiği, ardından gündüz ve gecenin bölümlerine ayrı ayrı değindiği görülmektedir. Gündüzün bölümlerini tıpkı *Varro* gibi sabah

¹⁶ *Varro iubar* için aynı eserin diğer bir yerinde şöyle demektir (7.76): “*Sabah yıldızına (lucifer) iubar* denir... *Bu yıldızın görünmesi gecenin sonlanmaya yakın olduğuna işaret eder.*”

¹⁷ *Augustus Reifferscheid* (ed.). *C. Suetonii Tranquilli prater Caesarum Libros Reliquiae*. Lipsiae, B.G. Teubner, 1860'ta *Suetonius*'un günümüze ulaşmamış eserlerinden kalanların yanında *De Anno Romanorum* eserine ait parçalar da bir araya getirilmiştir.

(mane), öğlen (meridies) ve gün sonu (suprema) olarak saymış, ancak bunları açıklarken herhangi bir neden belirtmeden ya da doğrusunun ne olduğunu söylemeden “yanlış biçimde” anlamına gelen *abusive* zarfını kullanmıştır. Gecenin bölümlerini sayarken ise Varro’dan farklı olarak sessizlik vakti (conticinium) ve gecenin körünün (intempesta) farklı zaman dilimleri olduğunu söylemiş, bunun yanında horoz ötümü¹⁸ (gallicinium), sabah alaca karanlığı/tan (crepusculum matutinum), şafak¹⁹ (diluculum) ve onun eş anlamlısı olarak *aurora* vakitlerini eklemiş, yatsı vaktine ise (concupium) yer vermemiştir. *Nox*, *crepusculum*, *conticinium* ve *gallicinium* sözcüklerinin kökenlerini şöyle açıklamıştır:

Gündüz (dies) güneşin var olduğu zamandır. Gün sözcüğü (dies) genellikle iki şekilde kullanılır. Doğru kullanımı güneşin doğuşundan, tekrar doğana kadar, yanlış olan ise güneşin doğuşundan batışına kadar geçen süredir. Günün gündüz ve gece olmak üzere iki bölümü vardır. Gün 24 saatten, gündüz ise 12 saatten oluşur. Gündüzün bölümleri yanlış bir biçimde üç tanedir: mane, meridies ve suprema. Bazıları günün başlangıcını güneşin doğuşundan, bazıları ise güneşin batışından itibaren hesaplarlar. Zira Keldaniler güneşin doğuşundan itibaren günü başlatırlar ve bütün bu süreyi tek bir gün olarak adlandırırılar. Mısırlılar ise günü geceden başlatıp ertesi gecenin başlangıcına kadar sürdürürler. Romalılar ise günün gece yarısından başlamasını ve gece yarısında sonlanmasını isterler.”²⁰

...

Gece güneşin olmadığı zamandır. Güneşin batışından tekrar doğuşuna kadar geçen süredir. Biz hava karardığında gece olduğunu söyleriz. Gece (nox) gözlerle zarar vermesi nedeniyle nocere (zarar vermek) sözcüğünden gelmektedir. Gecenin yedi bölümü vardır: alaca karanlık (crepusculum), akşam (vesperum), sessizlik vakti (conticinium), gecenin körü (intempestum), horoz ötümü (gallicinium), tan (crepusculum matutinum), şafak (diluculum). Crepusculum belirsiz olan şeyler için kullandığımız muğlak (creper) sözcüğünden

¹⁸ Ömer Asım Aksoy ve Ayla Bayaz (ed.), *Derleme Sözlüğü*, C. VII (Ankara, TDK Yayınları, 1993), 2412’de horoz ötümü sözcüğü “sabaha karşı horozların ötmeye başladığı zaman” olarak tanımlanmıştır ve sözcüğün Sücüllü, Yalvaç-Isparta civarında kullanıldığı belirtilmiştir. Aynı eserde bk. “horazönü” (s.2410) ve “horuz mañı” (s.2415).

¹⁹ Türk Dil Kurumu tarafından yayınlanan Türkçe Sözlük’teki “şafak” maddesinde “güneş doğmadan az önce beliren aydınlık” açıklaması dikkate alınarak çeviride “şafak” sözcüğü kullanılmıştır (bk. İsmail Parlatır et al. (ed.) *Türkçe Sözlük*, 9. Baskı. (Ankara: TDK Yayınları, 1998), 2065.)

²⁰ Gündüz ile ilgili Latince metin için bk. Augustus Reifferscheid (ed.). *C. Suetonii Tranquilli*, 149-153.

gelir. Havanın aydınlıkla karanlık arasında olmasıdır. *Vesperum* aynı adı taşıyan yıldız görüldüğünde olur. *Conticinium* ise herkes sustuğu zaman. Zira *conticescere* susmak anlamına gelir. *Intempesta* herhangi bir şey yapmanın mümkün olmadığı ve her şeyin sessizliğe bürüdüğü can sıkıcı bir zamandır. *Gallicinium* ise ışığın yaklaştığını haber veren horozlardan adını alır. *Crepusculum matutinum* ise gecenin sonlanması ile gündüzün gelişi arasındaki zamandır. (*Diluculum* sanki gündüzün küçük ışığı artık belirirken olur. Buna güneşten önce gelen *Aurora* da denir.)²¹

İS 2. yüzyılda yaşamış olan hatip Marcus Cornelius Fronto, İS 143 yılında yazdığı bir mektupta,²² Napoli'nin iklim şartlarını İtalya yarımadasındaki diğer bölgelerle kıyaslarken hava sıcaklıklarını günün bölümlerine göre değerlendirmiştir. Fronto'nun aktardıkları arasında Varro ve Suetonius'tan farklı olarak gece yarısı (*media nox*) ve öğleden önce (*antemeridies*) yer almaktadır. Suetonius gibi Fronto da, horoz ötümü (*gallicinium*), sessizlik vakti (*conticinnium*), tan vakti (*matutinum*) ve şafak (*diluculum*) sözcüklerine yer verdiği, bunun yanı sıra öğleden sonrayı şiirsel bir biçimde güneşin batıya doğru yönelmesi biçiminde ifade ettiği görülmektedir. Yatma vakti/yatsı (*concupia*) ile gecenin körünü (*intempesta nox*) ise eş vakitler olarak değerlendirmiştir.

Napoli'de hava ...gece yarısı (media nox) Laurentia'da olduğu gibi ılıktır, ancak horoz ötümünde (gallicinium) Lanuvium'daki gibi serin olur. Sessizlik vakti (conticinnium), tan (matutinum) ve şafak vakti (diluculum) güneşin doğuşuna kadar özellikle de Algidus'taki gibi çok soğuk olur. Ardından öğleden önce (antemeridie) Tusculum gibi açık ve güneşli, öğlen (meridies) Puteolum gibi çok sıcak olur. Ancak güneş yikanmak için Oceanus'a doğru ilerlediğinde nihayetinde hava Tibur'daki gibi daha ılık olur. Hava akşam (vespera) ve yatsı (concupia nocte) boyunca, Cato'nun deyimiyle gecenin ilerleyen saatlerinde (intempesta nox), aynı biçimde kalır.

Günün bölümleriyle ilgili ayrıntılı bilgi veren diğer bir kaynak ise İS 3. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan Censorinus'un *De Die Natali*, (24.3) eseridir. Censorinus'un günün bölümleri hakkında yazdıklarında günün bölümlerini ifade eden sözcüklerin arttığı görülmektedir. Varro, Suetonius ve Fronto'da yer alan gün bölümlerine ek olarak gece yarısından sonra (*de media nocte*), öğleden sonra (*de meridie*), önceden Roma'da ilk meşalenin yandığı vakit (*prima face*) denen, kandillerin yanma vakti (*luminibus accensis*) ve son olarak gece yarısına doğru (*ad mediam noctem*) vakitleri

²¹ Gece ile ilgili metin için bk. Augustus Reifferscheid (ed.). *C. Suetonii Tranquilli*, 159-160.

²² Fronto, *Epistulae ad M. Caesarem et invicem*, 2.11.3.

yer almıştır. Bunun yanı sıra Suetonius ve Fronto'da yer alan tan (*matutinum*) vakti yerine *ante lucem* sözcüğü kullanılmıştır. Sözcüklerin kökenleri konusunda diğerlerinden farklı bir görüş dile getirmemiştir:

Gündüz ve gecenin değişik biçimde belirlenmiş ve kendine has özelliklerine göre ayrılıp isimlendirilmiş çok sayıda zamanı vardır. Bu zamanlar kadim ozanların farklı farklı yerlerde yazdıklarından bulunmuştur. Bunların tamamını sırasıyla açıklayacağım. Gece yarısı (media nox) ile başlayayım. Çünkü gece yarısı Roma gününün başlangıç ve bitiş zamanıdır. Ondan bir sonraki ve en yakın olan zamana gece yarısından sonra (de media nocte) denir. Sonraki zamana da horoz ötümü (gallicinium) adı verilir. Çünkü horozlar bu vakitte ötmeye başlar, ardından gelen zamana sustukları için sessizlik vakti (conticinium) denir. Ondan sonra tan (ante lucem) gelir ardından da güneş henüz doğmadığı halde hava aydınlandığı için şafak (diluculum) vakti olur. Şafağın hemen ardından gelen zamana, güneş doğuşuyla ışık da görüldüğü için sabah (mane) denirdi. Bundan sonra kuşluk/öğleye doğru (ad meridiem) gelir, sonra gün ortasına verilen ad olan öğle (meridies), ardından ikindi/öğleden sonra (de meridie), ardından da gün sonu (suprema) gelir. Gerçi pek çoğu suprema adının batışından sonra güneşin sonu olduğu için verildiğini düşünse de, 12 Levha Kanunlarında şöyle yazdığı için verilmiştir: "Güneşin batışı son zaman (suprema tempestas) olsun. Ancak sonradan halk temsilcisi M. Plaetorius bir halk oylaması yapmış ve şu yazılmıştır: "Şu anki kent praetor'u ve ondan sonrakiler, gün sonuna kadar (ad supremam), yanında iki lictor bulundurma hakkına sahip olsun, güneş batana kadar yurttaşlar arasında tanınsın." Gün sonunu akşam (vespera) izler. Plautus'un Vesperugo, Ennius'un Vesper, Vergilius'un Hespera dediği o yıldızın doğmasından öncedir. Sonraki zamana alaca karanlık (crepusculum) denir. Bu isim belki de şu nedenle verilmiştir: belirsiz meselelere creper (muğlak) denir ve crepusculum denilen zamanda da gündüz mü gece mi olduğu belirsizdir. Crepusculum'dan sonra, bizim kandillerin yanması (luminibus accensis), eskilerin ise ilk meşalenin yanma vakti (prima face) dedikleri zaman gelir. Sonra yatağa gidildiği için yatsı/yatma vakti (concupium) gelir. Hemen ardından hiçbir şeyin yapılmadığı vakit olan intempesta nox, sonrasında ise gece yarısına doğru (ad mediam noctem) gelir. Ve sonra yeniden gece yarısı (media nox) gelir.

Ambrosius Theodosius Macrobius (İS 4.yy.), oğlu için birçok alandan bilgileri derlediği *Saturnalia* adlı eserinde (1.3.12) günün bölümleri konusuna da değinmiştir. Vakitleri ifade eden bazı sözcüklerin kökenlerine ilişkin açıklamalarının Varro'nun açıklamalarıyla benzer olduğu görülmektedir. Öte yandan Censorinus'tan farklı olarak gece yarısı yerine

gece yarısı dönümü (*media noctis inclinatio*) sözcüğünü kullanmış, kandillerin yanma vaktine (*luminibus accensis*) değinmeyip, eskilerin kullandığı biçim olan *prima face*'yi tercih etmiştir. Ayrıca öğleden sonra vaktini çıkarıp gün batımını (*tempus occiduum*) eklemiş, tan (*ante lucem*), akşam alaca karanlığı (*crepusculum*) ve gece yarısına doğru (*ad mediam noctem*) vakitlerine ise yer vermemiştir. Sabah (*mane*) vaktini diğer yazarlara göre kısa tutmuş, sonra gelen zaman için kuşluk vakti olarak Türkçeye çevirilen *ab mane ad meridiem* sözcüğünü kullanmıştır:

Günün bölümleri şöyledir: Günün ilk vaktine gece yarısı dönümü (mediae noctis inclinatio) denir. Sonra horoz ötümü (gallicinium), ardından da horozların sustuğu ve insanların halen uykuda olduğu sessizlik vakti gelir (conticinium). Ardından şafak vakti (diluculum) gelir. Bu günün ağarmaya başladığı zamandır. Ardından gün aydınlandığında sabah (mane) olur. Mane denmesinin nedeni ya ışık kaynağının yeraltından, yani Man'ların meskeninden, yükselmeye başlamasıdır ya da bana göre daha doğru olanı, iyi alamet için kullanılan bir kelime olmasıdır.²³ Zira Lanuviumlular mane sözcüğünü hayra işaret anlamında kullanırlar, tıpkı bizim immane sözcüğünü bunun tersi olarak kullandığımız gibi. Örneğin inmanis belua (korkunç/aşağılık yaratık) ya da inmane facinus (iğrenç suç) ve bu türden hayırlı olmayan diğer ifadelerdeki gibi.

Ardından kuşluk vakti (ab mane ad meridiem) gelir. Gün ortasına meridies denir. Bu andan itibaren sonraki vakte gün batımı (tempus occiduum) denir ve kısa bir süre sonra gün sonu (suprema tempestas) gelir. Bu günün en son anıdır. Tıpkı 12 Levha kanunlarında ifade edildiği gibi "SOLIS OCCASUS SUPREMA TEMPESTAS ESTO" "Güneşin batışı son vakit olsun"²⁴. Ardından akşam (vespera) gelir. Vespera sözcüğü Yunanlardan alınmıştır, çünkü Akşam yıldızı olan Hesperus'tan yola çıkarak ἠσπέρα derler. Dolayısıyla İtalya'ya da Hesperia denir, çünkü batıda yer alır. Bundan sonraki vakte ilk meşale (prima face) denir, sonra yatma vakti (concupium), sonra da gecenin körü (intempesta [nox]) olur. Bu vakit herhangi bir iş yapmak için uygun değildir. Bir Roma takvim gününün Romalılar tarafından bölümlenmesi bu biçimdedir. Bu nedenle normalde ertesi gün başlama geleneği olan Saturnalia Bayramlarında kuş falına bakma, geceleyin, gece yarısı başladığı zaman, olacaktır.

²³ Varro *Ling.* 6.2.4'te arkaik Latince kullanılan ve iyi anlamına gelen *manus* sıfatından bahsetmektedir. Ölülerin ruhları için kullanılan *Manes* sözcüğünün kökeninin de bu olabileceği dile getirilmiştir.

²⁴ Büyük olasılıkla gün batımından önce resmi işlerin tamamlanması gerektiğini belirten yasa maddesi.

Marius/Maurus Servius Honoratus (İS 4.yy.), Vergilius'un *Aeneas* destanına yaptığı bir yorumda (2.268) Varro'nun vakitlere ilişkin yaptığı bölümlenmeden bahseder. Varro'nun gece vakitlerini akşam (*vespera*), sessizlik vakti (*conticinium*), gece yarısı²⁵ (*intempesta nox*), horoz ötümü (*gallicinium*), şafak (*lucifer*), gündüz vakitlerini ise sabah (*mane*), gün doğumu (*ortus*), öğle (*meridies*) ve gün batımı (*occasus*) olarak saydığını belirtir. *Crepusculum* sözcüğünün Varro'nun açıkladığı gibi belirsiz, muğlak anlamına gelen *creper* sözcüğünden geldiğini, bu nedenle hem sabah hem de akşam alaca karanlığı ile ilgili olabileceğini, ancak kullanım açısından ozan Statius'un da bir dizesinden örnek vererek *tan* (*matutinum*) ile ilgili olduğunu belirtir. Burada dikkat çeken nokta diğer yazarların sabah horozların ötüşü ardından gelen sessizlik vakti olarak tanımladıkları *conticinium* sözcüğünün akşam, alaca karanlık sonrası sessizlik vakti olduğunu belirtmesidir.

Servius başka bir yorumunda diğer yazarların farklı bir vakti belirtmek için kullandığı *intempesta nox* sözcüğü ve kökeni üzerinde durmuş, bu sözcüğün gece yarısını ifade ettiğini açıklamış ve gecenin yedi bölümden oluştuğunu belirtmiştir. Öte yandan Servius'un burada yaptığı vakit diziliminin bir öncekinden farklı olduğu görülmektedir (3.587):

Nox intempesta media hiç de karışık bir ifade değildir. Gece yarısı için "intempesta" sözcüğü kullanılmıştır. Intempesta sözcüğü faaliyetsiz ve zamanı belirlediğimiz hareketten yoksun anlamında kullanılmıştır. Zira Lucretius'un dediği gibi [I.459], zaman kendi kendine ve insanoğlunun faaliyeti olmadan belirlenmez. Oysa gece yarısı (medium noctis) hareketsizdir. Bu nedenle intempesta denilen vakit faaliyetten yoksundur, sanki zamansızdır, yani zamanın belirlendiği insan faaliyetinden yoksundur. "Zamansız geldin" (intempeste venisti) sözü de buradan gelir. Bu Yunancada ἀκαίρωτος'tur. O halde intempesta sözcüğü zamandan yoksun olduğu için verilmiştir. Gecenin yedi bölümü vardır: Aslında akşam (vesper) olan alaca karanlık (crepusculum); meşalelerin yakıldığı vakit (fax); dinlenmeye ayırdığımız yatma vakti (concupium); gece yarısı anlamındaki intempesta; horoz ötümü (gallicinium); horoz ötümü sonrası sessizlik vakti (conticinium); güneş doğmadan önceki zaman olan şafak (aurora) ya da tan (crepusculum matutinum).

Günün bölümleri konusunda ayrıntılı bilgiler sunan yazarlardan biri de teolog ve ansiklopedi yazarı olan Sevilalı Isidorus'tur (İS 560-636).

²⁵ Servius diğer yazarlardan farklı olarak gece yarısı için *intempesta nox* sözcüğünü kullandığını açıkça belirttiği için, daha önce "gecenin körü" olarak yapılan çeviri, burada gece yarısı olarak değiştirilmiştir.

Etymologiae adlı eserinin 5. kitabında Latince zaman ifade etmek için kullanılmış çok sayıda sözcüğün yanında günün bölümleri hakkındaki bilgileri derleyip değerlendirmiştir (5.30.13-17 ve 5.31.1-12). Yazdıklarında Varro ve Suetonius'un etkisi hissedilmektedir. Örneğin günün bölümlerini gündüz ve gece olarak ikiye ayırmış, gündüz için üç, gece için yedi farklı vakit olduğunu belirtmiştir. Gecenin bölümleri, özellikle *intempesta nox* ifadesinin açıklandığı bölümü ise doğrudan Servius'tan ya da onun kullandığı kaynaktan almıştır. Isidorus'un sözcüklerin kökenleri ve bu sözcüklerin kullanılma nedenleri ile ilgili olarak yaptığı özgün yorumları da dikkat çekmektedir. Sabah ya da kuşluk vakti anlamına gelen *mane* sözcüğünün kökeniyle ilgili olarak Varro'dan farklı biçimde hava (*aer*) ve seyrek (*manus*) sözcüklerini kullanması, öğle vakti için saf anlamına gelen *merus* sıfatını önermesi, *suprema* sözcüğünü öğleden sonra olarak tarif etmesi, geç vakit anlamına gelen *serus* sözcüğünün *sera* (kapı sürgüsü) sözcüğünden türediğini söylemesi bunlara örnektir. Diğer bir farklılık ise gündüzün bölümlerini sıralamasında görülmektedir (5.30.13-17):

Gündüzün üç bölümü vardır. Sabah, öğle ve gün sonu (mane, meridies et suprema). Sabah hava tam olarak aydınlanmış, artık sabah alaca karanlığı kalmamıştır. Mane sözcüğü manus sıfatından türemiştir. Çünkü eskiler iyi bir şey için manus sıfatını kullanırlardı. Zira ışıktan daha iyi ne olabilir? Bazıları bu sözcüğün meskenleri Ay ile Dünya arasında olan göçüp giden ruhlardan (Manes) geldiğini düşünür. Bazıları da bunun hava sözcüğünden (ab aere) türediği fikrini taşır, çünkü manus seyrek (rarus), aynı zamanda şeffaf (perspicuus) demektir. Öğlen için medidies gibi bir sözcük kullanılmıştır. Bu gün ortası anlamına (medius dies) gelmektedir. Ya da o anda gün daha saf olduğu içindir. Çünkü merus sıfatı saf anlamına gelir. Hakikaten bütün gün içerisinde hiçbir vakit, güneşin gökyüzünün ortasında parladığı ve tüm yeryüzünü eşit şekilde aydınlattığı öğle vaktinden daha aydınlık değildir. Gün sonu (suprema) gündüzün en son bölümüdür. O zaman güneş rotasını batıya çevirir. Buna suprema denir, çünkü gündüz bitene kadar sürer (suprema/superesse). Geç vakit anlamına gelen serus adını, artık gece (nox) olduğunda, birinin güven içinde uykuya dalması için, kapatılan kapı sürgülerinden (sera) alır...

Isidorus gecenin bölümlerini şöyle açıklar (31.1-14):

Gece hakkında: Nox (gece) sözcüğü zarar vermekten (nocere) gelir. Çünkü gözlere zarar verir. Çünkü ay ve yıldızların ışığı vardır, ancak bu ışık öyledir ki, gece çalışan herkesin avunacağı kadar yeterli değildir, güneş ışığına dayanamayan bazı canlılara yetecek kadar ışık sağlar...

Gecenin yedi bölümü vardır. Bunlar, akşam (vesper), alaca karanlık (crepusculum), sessizlik vakti (conticinium), gece yarısı (intempestum), horoz ötümü (gallicinium), tan (matutinum) ve şafaktır (diluculum). Akşam (vesperum) adını güneşin batışının ardından ve sonraki karanlığın öncesinde görünen Batı yıldızından adını alır. Bununla ilgili Vergilius şöyle der (Aen. 1.374):

“Vesper (akşam/akşam yıldızı) Olympos’u kapatıp günü sonlandırarak.”

Tenebrae ise adını gölgeleri tutması/engellemesi (umbras tenere) nedeniyle almıştır. Alaca karanlık (crepusculum) belirsiz bir ışıktır. Zira şüpheli bir şey için creper sözcüğünü kullanırız. Bu karanlık ve aydınlık arası bir vakittir. Conticinium herkesin sessizlik içinde olduğu zamandır. Zira conticescere susmak anlamına gelir. Intempestum gecenin yarısı (medium) ve faaliyet olmayan (inactiosum) zamandır. Bu zamanda hiçbir iş görülemez ve her şey derin bir uykuya dalmıştır. Zira zaman kendi başına anlaşılmaz, onu belirleyen insanoğlunun faaliyetleridir. Gecenin yarısı (medium noctis) hareketsizdir. Bu nedenle intempesta denilen vakit faaliyetten yoksundur, sanki zamansızdır, yani zamanın belirlendiği insan faaliyetinden yoksundur. “Zamansız geldin” (intempeste venisti) sözü de buradan gelir. O halde intempesta adını zamandan, yani faaliyetten yoksun olmasından almıştır. Gallicinium gün ışığını önceden bildiren horozlardan adını almıştır. Matutinum karanlığın bitişi ile şafağın söküşü (aurora adventum) arasındaki zamandır. Matutinum denmesinin nedeni ise sabahın başlama (inchoante mane) zamanı olmasıdır. Diluculum gün ışığının küçük başlangıcı gibidir. Aynı zamanda güneşten önce ortaya çıkan aurora da budur. Dolayısıyla aurora aydınlanmaya başlayan gün başlangıcı ve Yunanca Hóç denilen havanın ilk aydınlığıdır. Bu ismi türeterek aurora dedik, tıpkı eorora gibi...

Antik yazarlar tarafından vakitlere ilişkin son derece ayrıntılı bilgiler verildiği görülmektedir. Metinler bir bütün olarak değerlendirildiğinde, vakitlere ilişkin çok sayıda ve farklı sözcük kullanıldığı dikkat çekmektedir. Söz konusu kaynaklarda hiç değinilmese de Romalıların geceyi askeri gelenekten yola çıkarak nöbetler (vigiliae) olarak dört eşit parçaya böldükleri bilinmektedir. Roma ordu yapılanması hakkındaki *Epitoma Rei Militaris* adlı eserin yazarı Flavius Vegetius Renatus (İS 4. yüzyıl) üçer saatlik bu dört zaman dilimini belirlemek amacıyla su saatinin kullanıldığını aktarmaktadır.²⁶ Bu nöbet vakitleri birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü nöbet (prima, secunda, tertia, quarta vigiliae) olarak sıralanmıştır. Söz konusu

²⁶ Veg. Mil. 3.8.

nöbetler ile gecenin bölümlerini eşleştiren Dissen'e göre, *prima vigilia* kandillerin yanma vakti (*prima face/luminibus accensis*) ile başlamaktadır; *secunda vigilia* yatsı vaktine (*concupium*), *tertia vigilia* gece yarısına (*media nox*) denk gelmektedir; son nöbet olan *quarta vigilia*'nın başlangıcı ise aşağı yukarı horoz ötümü vaktidir (*gallicinium*).²⁷ Öte yandan Roma yazınında tam olarak günümüze kalmış tek roman kabul edilen *Metamorphoses* adlı eserin yazarı Apuleius (İS 2.yy), bir cesedin başında zorunlu olarak tuttuğu nöbetin uzunluğundan yakınırken bambaşka sözcükler kullanmıştır.²⁸ Bu vakitlerin günümüzde hangi zaman dilimlerine karşılık geldiğini araştıran Ginzl, Censorinus'un yaptığı bölümlenmeyi ilkbahar mevsimindeki bir günü temel alarak günümüz saatlerine şu biçimde uyarlamıştır:²⁹

ante lucem: Sabah 06:00 civarı
diluculum: 07:30
mane: 08:00 ya da 09:00
ad meridiem: 10:00- 11:00 civarı
meridies: Öğlen, 12:00
de meridie: 13:00 civarı
suprema: 16:00-17:00 civarı
vespera: 18:00
crepusculum: 18:00-19:00 civarı
luminibus accensis ya da *prima face*: 20:00
concupium: 21:00
nox intempesta: 22:00
ad mediam noctem: 23:00
media nox :00:00
de media nocte: 01:00- 02:00
gallicinium: 03:00
conticinium 04:00- 05:00

Sonuç olarak bu makalede incelenen metinler birbiriyle karşılaştırıldığında vakitleri ifade eden sözcüklerin birebir aynı olmadığı görülmektedir. Antik yazarların kullandığı sözcükler arasındaki farklar makale içerisinde belirtilmiştir. Genel bir değerlendirme yapılacak olursa, söz konusu yazarlar tarafından aynı şekilde kullanılan sadece *intempesta* (*intempestum*) ve *vesper(a)* sözcükleridir. Horoz ötümü vakti olan *gallicinium* Varro dışında bütün yazarlar tarafından kullanılmıştır. *Mane*,

²⁷ Dissen, *De partibus diei*, 146-147.

²⁸ Apul.*Met.*2.25: “ [...] önce alaca karanlık (*crepusculum*) oldu, ardından yavaş yavaş gece çökmeye (*nox provecta*) başladı, ortalığı zifiri karanlık (*nox altior*) bastı, yatma vakti de (*concupia*) geçti, artık gecenin körü (*nox intempesta*) olmuştu.”

²⁹ Ginzl, *Handbuch der mathematischen*, 164.

meridies ve *concupium* (*concupia nox*) sözcükleri ise beş yazarda görülmektedir. Bunun yanı sıra bir yazarın diğer yazarların eserlerinde yer alan bir vakti ifade etmek için farklı sözcükler kullandığı da görülmektedir. Bu sözcükler arasındaki farkları inceleyen Charles Guittard, söz konusu yazarların vakitlerle ilgili yapmış oldukları listelerde birbiriyle tam olarak uyuşan iki liste bulunmadığını belirtmiştir.³⁰ Modern araştırmaların birçoğu Plinius ve Censorinus'un aktardıklarından yola çıkarak, vakitleri ifade eden bu sözcüklerin Roma'da güneş ve su saatlerinin kullanımından öncesine ait olduğunu belirtse de³¹, bu sözcüklerden bazılarının daha sonra Roma yazınında gerek sosyal gerekse kamusal yaşamdaki faaliyetler anlatılırken çokça kullanıldığı görülmektedir. Örneğin *suprema* vakti kamusal toplantıların son bulduğu vakittir ya da *prima face* kent dışına çıkan halk temsilcisinin geri dönmesi için son süredir. Söz konusu antik kaynaklarda tan/sabah alaca karanlığı olarak tarif edilen *matutinus* sözcüğü, oyunlar ya da *cliens*'lerin efendilerini selamlama ziyaretleri gibi sabah erken vakitte gerçekleşen pek çok şey için kullanılan bir sözcük olmuştur.³² Bazı sözcüklerin ise bu listelerle sınırlı kaldıkları ve kullanımlarının yaygınlaşmadığı ya da yerlerini başka sözcüklere bıraktıkları görülmektedir. Örneğin horozların ötme ve susma vaktini ifade eden *gallicinium* ve *conticinium* sözcükleri daha çok gramer konusunda yazan yazarların sınıflandırmalarında kalmış, diğer antik yazarlar tarafından pek tercih edilmemiş görünmektedir.³³ Gün ağarmadan öncesini tasvir için kullanılan *ante lucem* sözcüğü ikisinin toplamından daha çok yer almıştır. Günün ışmasıyla birlikte insan faaliyeti arttığı için *diluculum* sözcüğünün Roma yazınında daha fazla yer aldığı ve bazen de günün ilk ışığına vurgu yapan *primo diluculo* biçimiyle kullanıldığı görülmektedir.³⁴ Öte yandan gün ağarmasını tasvir için kullanılan *albente caelo* ifadesi ondan daha çok tercih edilmiştir. Ozanların eserlerinde gerek kişileştirilmiş biçimiyle gerekse de

³⁰ Charles Guittard, "Le problème des limites et subdivisions du jour civil à Rome", *MEFRA* 88/2 (1976): 825.

³¹ Antik Roma'da günün 24 saate ayrılması ile ilgili bakınız: Censorinus, *DN*, 23.6; Yorumlar için bk. W.Sontheimer "Tageszeiten" *RE* IV A2, 8 (1932) içinde: 2020-2023; J. Marquardt, *Das Privatleben*, 254-256; H. Blümner, *Die römischen Privatalthertümer*, 373-374.

³² Sabah gösterileri örnekleri için bk. *Ov. Met.*11.26; *Mart.*10.25.1; *Sen. Dial.*5.43.2 ve *Ep.* 70.20 ve 23, Sabah ziyaretleri için (*matutina salutatio*): *Cic. Ad Brut.*4.1; *Sen.Ep.*95.47; *Apul.Met.*11.27; *Mart.* 1.55 ve 12.68.

³³ *Gallicinium* sözcüğü Petronius, *Satyricon* 62 ve Apuleius, *Metamorphoses* VIII.1'de *conticinium* ise *conticinno* olarak Plautus'un *Asinaria* (685) komedyasında geçmektedir.

³⁴ Örnekler için bk. *Plaut. Amph.* 737 ve 743; *Afranius, Tog.* 70; *Cic.Rosc.Amer.* 19 ve *Att.* 16.13; *Apul. Met.* 3.25ve 4.21; *Suet. Vit.* 15; *Fronto. Ep.* 1.3.4; 1.5.3 (*matutina dilucula*).

vakit olarak *Aurora* ve sıfat biçiminde sabah yapılan eylemleri niteleyen *matutinus* gibi sözcükler yaygın bir biçimde kullanılmıştır.

KAYNAKÇA

Kısaltma Kullanılan Metin ve Çeviri:

- Afranius, *Tog.* Ribbeck Otto. (ed.) *Scaenicae Romanorum Poesis Fragmenta vol.II Comicorum Fragmenta*, Leipzig: Georg Olms Verlagsbuchhandlung Hildesheim, 1962.
- Apul. *Met.* Apuleius. *The Golden Ass;: Being The Metamorphoses of Lucius Apuleius*, with an English translation by Adlington W., London: William Heinemann Ltd. New York: G. P. Putnam's Sons, 1924.
- Apuleius. *Başkalaşımalar: Altın Eşek*, (çev.) Dürüşken Çiğdem, İstanbul, Alfa Yayınları, 2017.
- Bede, *De temp. ratione* Bede. *The Reckoning of Time*, translated, with introduction, notes and commentary by Wallis F., Liverpool, Liverpool University Press, 1999.
- Censorinus, *DN Sallmann Nicolaus.* (ed.) *Censorini De Die Natali Liber Ad Q. Caerellium*, Leipzig: Teubner, 1983.
- Cic. *Ad Brut.* Bailey D.R. Shackleton. (ed.), *Cicero: Epistulae ad Quintum Fratrem et M. Brutum*, Cambridge-London-New York: Cambridge University Press, 1980.
- Rosc.Amer.* Stock St. George. (ed.) *Cicero, Pro Sexto Roscio Amerino*, Oxford: Clarendon Press, 1962.
- Fronto, *Ep.* Hauleri Edmund ve Van Den Hout Michael.P.J. (ed.) *M.Cornelii Frontonis Epistulae*, Leipzig: Teubner, 1988.
- Gell. *NA.* Aulus Gellius. *The Attic Nights, Books I-V*, with an English translation by Rolfe John C., Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996.
- Aulus Gellius, *The Attic Nights, Books XIV-XX*, with an English translation by Rolfe John C., Cambridge, MA: Harvard University Press, 1993.
- Isid. *Etym.* Lindsay W.Martin. (ed.) *Isidori Hispalensis Episcopi Etymologiarum sive Originum*, Oxford: Oxford University Press, 1911.
- Macr. *Sat.* Willis Iacobus. (ed.) *Ambrosii Theodosii Macrobiani Saturnalia*, Stuttgart ve Leipzig: Teubner, 1994.
- Mart. Marcus Valerius Martialis. *Epigramlar*, (çev.) Varınlıoğlu Güngör, İstanbul: YKY, 2005.
- Ovidius Naso *Fasti (I-VI)*, *Roma Takvimi ve Festivaller*, çeviren ve yorumlayan Abuağla Asuman Coşkun, İstanbul: YKY, 2016.
- Ov. *Met.* Tarrant Richard J. (ed.) *P.Ovidi Nasonis Metamorphoses*, Oxford-New York: Oxford University Press, 2004.

- Petron. *Sat.* Petronius. *Satyricon*, (çev.) Özaktürk F. Gül, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2003.
- Plaut. *Amph.* Christenson David .M. (ed.) *Plautus, Amphitruo*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Plin. *HN* Pliny. *Natural History I, Praefatio, Libri I-II*, with an English translation by Rackham H., Cambridge, MA: Harvard University Press, 1967.
- Pliny. *Natural History II, Praefatio, Libri III-VII*, with an English translation by Rackham H., Cambridge, MA: Harvard University Press, 1961.
- Plut. . *Quaest.Rom. Plutharch's Moralia IV*, with an English translation by Babbit F.C., Cambridge, MA: Harvard University Press, 1962.
- Poll.*Onom.* Bethe Ericus. (ed.) *Pollucis Onomasticon, Fasc. Prior, Lib. I-V*, Leipzig: Teubner, 1900.
- Sen.*Dial* Reynolds Leighton Durham. (ed.) *L. Annaei Senecae Dialogorum Libri Duodecim*, Oxford: Oxford University Press, 1977.
- Sen. *Ep.* Seneca. *Ad Lucilium Epistulae Morales*, with an English translation by Gummere R.M., London: William Heinemann Ltd. New York: G. P. Putnam's Sons, 1920.
- Servius Thilo Georgius ve Hagen Hermanus. (ed.) *Servii Grammatici qui feruntur in Vergilii carmina commentarii, Vol I.*, Leipzig: B.G. Teubner, 1881.
- Suet. *De Anno* Reifferscheid August. (ed.) *C. Suetonii Tranquilli prater Caesarum Libros Reliquiae*. Leipzig: B.G. Teubner, 1860.
- Vit. Suetonius. *On İki Caesar'ın Yaşamı*, (çev.) Telatar Ü. Fafö – Özaktürk F. Gül, Ankara: TTK Yayınları, 2008.
- Varr. *Ling.* Varro. *On the Latin Language I*, with an English translation by Kent R.G., Cambridge, MA: Harvard University Press, 1938.
- Veg. *Mil.* Lang Carolus. (ed.) *Vegetius, Epitoma Rei Militaris*, Stuttgart: Teubner, 1967.

Modern Kaynaklar

- Blümner Hugo. *Die römischen Privataltherthümer*. München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1911.
- Abuagla Asuman Coşkun. *Roma Takvimi: "Fasti" ve Antik Kaynaklar Işığında Roma Takvimine Göre İlk Altı Ayda Kutlanan Festivaller*. İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2017.
- Aksoy Ömer Asım. ve Bayaz Ayla. (ed.) *Derleme Sözlüğü*, Cilt VII. H-İ. 2. Baskı. Ankara: TDK Yayınları, 1993.
- Dissen Ludolph G. "De partibus noctis et diei et divisionibus veterum" ed. Fr. Thiersch, F.G. Welcker ve K.O. Müller, *Kleine lateinische und deutsche Schriften von Ludolph Dissen*. 127-150. Gottingen, 1839.
- Dürüşken Çiğdem. "Roma'da Takvim" *Cogito 22 Takvim: Zamanın Haritası* (2000): 101-111.

- Ginzel Friedrich.Karl. *Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie*. Leipzig: J.C.Hinrichs'sche Buchhandlung, 1911.
- Guittard Charles. "Le problème des limites et subdivisions du jour civil à Rome", *MEFRA* 88/2, (1976): 815-842.
- İplikçioğlu Bülent. *Eski Batı Tarihi I: Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*. Ankara: TTK Yayınları, 1997.
- Kupper Jean Robert. "Les différents moments de la journée, d'après les textes de Mari", ed. Ö. Tunca / D. Deheselle, *Tablettes et images aux pays de Sumer et d'Akkad. Mélanges offerts à M. H. Limet*. 79-86. Liege, 1996.
- Marquardt Joachim. *Das Privatleben der Römer*. Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1879.
- Michel Cecile. "The Day Unit within the Old Assyrian Calendar" ed. Şevket Dönmez, *Veysel Donbaz'a Sunulan Yazılar*, 217-224. İstanbul, Ege Yayınları, 2010.
- Öyken Ekin. "Fasti'nin Açtığı Pencereden Roma Takvimine Bakış" *Sosyoloji Dergisi* 26, (2013/1): 191-212.
- Parlatır İsmail et al. (ed.) *Türkçe Sözlük*, 9. Baskı. Ankara: TDK Yayınları, 1998.
- Salman Barış. *Eskiçağ'da Güneş Saatleri*, İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, 2007.
- Sayar Mustafa Hamdi. "Eskiçağda Zaman Kavramı ve Takvim" ed. Çelgin A.V. ve Akyürek Şahin N.E, *Eskiçağ Yazıları* 9. 17-49. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2016.
- Sontheimer Walter. "Tageszeiten" *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft: neue Bearbeitung*, IV A, 2, 8, *Symposion bis Tauris* (1932) içinde: 2011-2023.